

SUGATAGI GÁBOR

Politikus-kiválasztódás, politikuskarrierék

A rendszerváltással hatalomra került új politikai elit összetétele folyamatosan a tudományos érdeklődés középpontjában áll. Okkal, hiszen az elitkutatók eredményei adhatnak csak választ olyan kérdésekre, hogy konkuráló vagy konszenzusorientált elitek foglalták el a politikai rendszer csúcseit, egységes vagy osztott elitről beszélhetünk-e (lásd Körösi 1993), hogy jelentett-e a rendszerváltás őrsgváltást a politikai pozíciókban. Ha az elit összetételének elemzése mellett, a politikusok rekrutációját és kiválasztódását is bevonjuk a vizsgálatba, akkor ezzel rálátás nyílik a politikusi hivatás professzionalizálódási folyamatára, a pártok káderutánpótlási mechanizmusára, a jelöltállítási processzus pártokon belüli demokratizmusára vagy központi vezérlésére. A szelekció elemzésének eszköze lehet a karrieranalízis, amely nyomon követi a csúcspolitikusok politikai pályafutását az első politikai szerepvállalástól a hatalmi pozícióba érkezésig. A karrier hosszúsága és állomásai jelzik a begyakorlottság, a profi politikussá válás fokát és folyamatát, a megszerzendő képességeket, információt nyújtanak a párton belüli támogatók jelentőségéről, a befolyásos pozíciókról.

Mivel Magyarországon az 1990-es választásokkal szinte teljes elitcsere következett be a politikai rendszerben, s emiatt tapasztalatokkal nem bíró „politikai újoncok” kerültek a hatalmi pozíciókba, a politikuskarrierék elemzése a professzionizálódás nézőpontjából csak megerősíthetné, hogy nem gyakorlott profik, hanem politikai outside-erek működtetik a rendszert. Ennek ellenére az elit kiválasztódásának feltérképezése megvilágíthatja, hogy léteztek-e a rendszerváltáskor domináns stratégiák az elitbe kerülésre, volt-e különbség az egyes pártok szelekciós mechanizmusában, milyen eltérés mutatkozik a politikus-kiválasztódásban a bejártott nyugati demokráciák és a születő magyar között, mely tényezők gyakorolhatnak hatást hosszú távon

a hazai politikuskarrierekre. Az elemzés során áttekintem először a fejlett képviselői demokráciákban a politikus-szelekciót meghatározó tényezőket, illetve az empirikus szelekciókutatás terén az NSZK-ban és Franciaországban elért eredményeket, majd megkísérlem hazai adatok alapján bemutatni a főbb itthoni tendenciákat.

HIVATÁSOS POLITIKUSOK SZELEKCIÓJA NYUGAT-EURÓPÁBAN

Elméleti keretek

A politikai elit kiválasztódását befolyásoló tényezők között meghatározó az a tény, hogy a politika alrendszerként elkülönül a társadalmon belül. Ennek hatására megszűnt az átjárhatóság az állami szférán belül politika és közigazgatás között, a két alrendszer az őket működtető szereplőket tekintve is elkülönült: az egyik oldalon szakképzett, nem politikai, hanem igazgatási szempontok szerint orientálódó szakkürraták jelennek meg, a másikon választott, a politikai felelősséget vállaló hivatásos politikusok (Weber 1970: 399–400). Minél inkább kiteljesül a politikai rendszer önálló szerveződése, annál inkább válnak dominánssá a politikusok szelekciójában a politikusi szerep ellátásakor valóban lényeges szempontok, más, korábban fontos kritériumok pedig leértékelődnek: „A politikai szerepekbe történő rekrutáció előfeltételei is megváltoznak. Már nem lehet születéstől adott körülményekre, a politikai rendszeren kívüli más szerepekre támaszkodni, hanem a rátermettség és teljesítmény rendszerimmanens kritériumainak kell megfelelni. A társadalmi státusz is elveszti jelentőségét. Növekszik a lehetséges rekrutációs játéktér és ezzel együtt a szelekció lehetősége is. Egyúttal a politikai rendszer olyan komplexsége válik, hogy ez már egymagában védelmet nyújt új erőkhirtelen beáramlása ellen: az újoncnak karriert kell befutniuk, nem takaríthatják meg a betanulást, és próbákon kell átesniük, mielőtt cselekedni tudnának” (Luhmann 1968: 708). Vagyis a honorációrpartok korában oly lényeges helyi ismertség vagy valamely szakmában megszerzett reputáció már nem elégséges a sikeres politikusi aspirációhoz, a modern politikusok szelektálódásában ezek a szempontok alárendeltek, csak más előfeltételek megléte esetén jutnak szerephez. A kiválasztódásnak az osztálypartok dominanciája idején tipikus útja – amely az érdekképviselőből vezetett a politikába (például a munkáspártok káderutánpótlását java részben szakszervezeti funkcionáriusként elismerést szerzett párttagok biztosították) – szintén bezárult, ma csakis a politikai alrendszerben, politikai pozíciókban bizonyított aspiránsok előtt nyílik lehetőség arra, hogy hivatásos politikussá lépjenek elő. Mint minden autonóm társadalmi alrendszerben, a politikában is hosszú szocializációs folyamaton kell keresztülmenniük a szereplőknek. Ez a tétel természetesen csak a valódi felelősséggel járó pozíciók birtokosaira igaz. Már Weber is figyelmeztet, hogy míg a pusztán reprezentatív

feladatot ellátó „beszélő parlament” esetében demagógok, dilettáns politikusok választódnak ki, addig a döntéshozatalt ténylegesen kézben tartó „dolgozó parlamentbe” kvalifikált, felelős hivatásos politikusok kerülnek (Weber 1921: 183).

Napjaink hivatásos politikusainak kiválasztódásában az eltérést a korábbi mintáktól, az új tendenciák megjelenését Klaus von Beyme (1992) további okokkal is magyarázza.

1. A politika ideológiamentessé válása. A modern néppártok egyre lazítanak ideológiai kötöttségükön, az új pártok vagy születő mozgalmak már eleve saját ideológia kidolgozása nélkül alakulnak meg. Bármely gondolat – kisebb átfogalmazásokkal – helyet kaphat valamennyi pártban, az aktív politizálásra vagy politikusi karrierre aspiráló állampolgárok a pártpaletta teljes szélességében tájékozódhatnak, sokkal kedvezőbb lehetőségekkel rendelkeznek, mint ha egyedül a hozzájuk ideológiailag közel álló pártban kereshetnék az érvényesülést. Az ideológiamentesség tehát a rekrutációs potenciál bővülését eredményezi egyrészt, másrészt csökken az egyes pártok politikusai közötti markáns felfogásbeli különbség, az elit homogenizálódik.

2. A politikusok társadalmi háttérének egységesedése. Míg az általános választójog bevezetése előtt a politika terrénuma a felső társadalmi osztályoknak volt fenntartva (a francia Nemzetgyűlésben például 1871-ben a képviselők 70, de még 1919-ben is 40%-a származott a nagyburzsoáziából és a nemességből – Dogan 1967: 469), addig a munkáspártok parlamentbe kerülésével új, alacsony társadalmi státuszú ellenelit nyomult be a korábban homogén politikusi gárdába. Ezzel szemben újabban ismét homogenizálódási tendenciának lehetünk tanúi: a választóknak már nem fontos, hogy képviselőjük az ő társadalmi miliójükből származzék, ezért a munkáskaderek szerepe csökken, mindinkább a középosztály túlsúlya figyelhető meg.

3. A műveltség nivellálódása. A társadalmi elit korábban képzettségi monopóliumára támaszkodva sajátíthatta ki a politikát. A széles körű felsőfokú oktatás bevezetése után ez a monopólium megtört, tehát a kiválasztódás demokratizálódik, a politikai karrier esélyei fokozatosan kiegyenlítődnek. Az elit önmeghatározásából is kimaradt a politika, sőt manapság a tulajdonosi vagy műveltségi elit szemében mintha alacsonyabb rendű dolognak számítana a politizálás.

4. A politika fő jövedelemforrássá válása. A képviselői honorárium bevezetése előtt politikusok csak a vagyonosok közül kerülhettek ki, akik megtehették, hogy nem a „politikából”, hanem a „politikáért” élnek (Weber 1990: 16–17). A politikai közszereplés fizetett hivatallá válása megszüntette a politikusi szelekció vagyoni kritériumát, ami ugyancsak a rekrutációs bázis bővülését eredményezte. Azonban nemcsak arról van szó, hogy a hivatásos politikusok javadalmazásban részesülnek, hanem arról, hogy *domináns* jövedelemszerzési forrásuk a politika, amely már nem végezhető melléktevékenységként, továbbá a politikusi fizetések mindenütt igen magasak. A kiválasztódás tehát nem plutokratikus, sőt egy a hatvanas évek végén végzett vizsgálat

tanúsága szerint a megkérdezett német csúcspolitikusok 47 százaléka úgy nyilatkozott, hogy javult az anyagi helyzete a politikai pályára lépéssel a korábbi „civil” foglalkozásban élvezett jövedelemhez képest, s csupán 15 százalék állította ennek az ellenkezőjét (Herzog 1975: 186).

Mindezen tendenciák következtében a politikus-szelekcióban háttérbe szorultak a politikai rendszeren kívüli szempontok (származás, vagyon, osztályhelyzet), ugyanakkor mind tisztábban érvényesül a rátermettség szerinti kiválasztódás, ami hosszú „próbaidőhöz” kötött folyamat. Mivel a néppártok karaktere egyre hasonlóbb, ez érvényes a belső szelekcióban is: politikusaik között alig találunk lényegi eltérést, sokan emiatt homogén összetételű, saját érdektrendszerét követő politikai osztály kialakulását is felismerni vélik, például Beyme (1992). A kiválasztódásnak ezt az elméleti modelljét igazolják a németországi tapasztalatok, ezzel szemben Franciaországban a modellnek ellentmondó adatok a szelekciót befolyásoló fenti tényezők felemás érvényesülésére hívják fel a figyelmet.

Empirikus tapasztalatok

NSZK

Dietrich Herzog 1968-ban, majd a nyolcvanas évek végén német csúcspolitikusok (kormánytagok, képviselők, pártelnökségi tagok, pártosztályvezetők) körében végzett politikai karrierkutatót. Megállapítása szerint elméletileg ugyan sokféle karriertípus elképzelhető, ám a társadalom struktúrái miatt csak kevés rendelkezik relevanciával (így például a Zöldek kivételével a háború után egyetlen politikusnak sem sikerült pártalapítás, illetve az új párt színeiben a parlamentbe jutás révén csúcspozícióba kerülnie). A ténylegesen létező karriertípusok relevanciája viszont egyre erősödik, hiszen „a valóban sikeres karriereket mások megismétlik, bizonyos értelemben utánozzák. Ezekben az esetekben nemcsak karriermintákról (Mustern von Karrieren), hanem karrierpéldákról (Mustern für Karrieren), vagyis az egyedi aktorok cselekvésorientációiról is beszélhetünk” (Herzog 1975: 45). Érdemes itt közbevetni, hogy emiatt szilárd és leülepedett szervezeti-intézményi struktúrákkal nem rendelkező társadalmakban (amilyen Magyarország a rendszerváltás és átmenet idején) a karriereknél számos típusa előfordulhat, és nincs domináns karrierpélda. Németországban háromféle politikusi pályafutás különíthető el, azonban ezek egyike – amelyre az előzetes politikai kvalifikáció hiánya, a civil szférából közvetlenül a politika csúcsára jutás a jellemző – mindössze a mintában szereplők 10 százalékára érvényes, szerepe tehát marginális.

A tipikus karrierút a lépcsőzetes emelkedés. A csúcspozíciók betöltésének előfeltétele az alsó, majd középszinten szerzett tapasztalat, illetve az ott tanúsított alkalmasság: „a lépcsőzetes felemelkedés,

a fokozatos bizonyítással és kvalifikációval párosulva, a politikai pártokban is, mint minden komplex nagyszervezetben, a vezető kiválasztási folyamat tipikus formája” (Herzog 1975: 64). Ezért a professzionális politikusok karrierje is pártválasztással és belépéssel kezdődik, majd az első lépcsőfokot a helyi pártszervezet vezetői pozíciójába választás jelenti, ezzel egy időben pedig gyakran a helyi választásokon önkormányzati képviselővé jelölés az első közszereplés. Innen juthatnak feljebb a hierarchiában a sikeres politikusok, de szinte megkerülhetetlenül merev az alapszervi elnökség-járási, majd tartományi pártvezetőség–parlamentari képviselőiség „párton belüli számléltrája”. Herzog szerint ez két szempontból is hasznos: egyrészt csak így lehet megtanulni az olyan nélkülözhetetlen tudást, mint az érvelésnek, a meggyőzésnek, a bizalom megszerzésének, és a többség támogatása elnyerésének képessége, másrészt ebben a hosszú folyamatban a leendő politikus elidegenül eredeti szakmai, regionális kapcsolataitól és érdekkötődéseitől, és ezáltal válik képessé politikai kompromisszumok kimunkálására.

Érdekes jelenség, hogy a befutott politikusok is megtartják az alapszervi elnök vagy járási pártelnök pozíciót, amelyet a karrier elején töltöttek be, csakúgy mint a községi vagy városi önkormányzati képviselőiséget, egyrészt azért, hogy a nagyfokú autonómiával bíró területi pártszervek ismét jelöljék őket parlamenti képviselőnek vagy a párt csúcsvezetésébe, másrészt, mert a helyi közéletben való részvétel olyan presztízst biztosít a választók körében, amely garantálhatja a parlamenti újjáválasztást. Emellett a párt bázisszervezete is érdekelt, hogy országosan ismert politikust mondhasson elnökének, mert ezáltal nő a párton belüli súlya. A pártkarrier és a közfunkciókban való előmenetel nagyfokú interdependenciát mutat, nagyon hamar véget érhet akár egy miniszteri megbízatás is, ha a szóban forgó politikusnak nincs súlya a pártvezetésben, s ugyanígy nagyon gyakori, hogy az egyéni kerületben a pártnak mandátumot szerző képviselő mintegy jutalomként a pártnak is magasabb rangot kap. Fontos kiemelni, hogy ez a domináns karriertípus kezdetben párhuzamosan fut valamilyen szakmai karrierrel, s csak később, amikor már nem lehet mindkettőben előrehaladni, válik kizárólagossá. A csúcspolitikusok esetében a politikai aktivitás kezdete (a pártbalépés) jellemzően a harmincadik életév körülre tehető, és hat-nyolc év is eltelik a belépés és a Bundestag-tag-ság elnyerése között. Nincsenek tehát blitzkarriererek, s ez magyarázza, hogy igen kevés a harminc éven aluli, fiatal hivatásos politikus Németországban (1987-ben a képviselőknek mindössze 11,4%-a negyven év alatti). Hogy mennyire nem jellemző a politika iránti ifjúkori elkötelezettség, azt jól szemlélteti az az adat, amely szerint a későbbi csúcspolitikusok közel felének még a karrier indításakor sem volt szilárd pártkötődése, ad hoc szempontok szerint léptek be egyik vagy másik pártba.

A pártidentitás annál is inkább figyelemre méltó, mivel a párok az NSZK-ban több évtized alatt kiforrott, határozott arculattal rendelkeznek, politikai irányultságuk közismert. Ezzel szemben a rendszerváltás idején Magyarországon igen képlékeny volt a pártpaletta, ezért a politikai szereplésre aspirálók között még nagyobb lehetett a bizonytalanul pártot választók aránya. Ezt alátámasztja, hogy a képviselők között is sokan vannak, akik a parlamentbe kerülésük óta, illetve még megválasztásuk előtt, pártot váltottak, némelyikük nem is egyszer. Mivel a pártosodás és a választások között igen rövid idő telt el, a parlamentbe is bekerültek alacsony pártidentitású politikusok – ezzel is magyarázható az átülések nagy száma. A stabil demokráciákban ez a jelenség szinte ismeretlen, hiszen – mint az NSZK példáján láttuk – a hivatásos politikusá váláshoz, sokéves prekvalifikáció szükséges, s ezalatt kiderül, ha az aktivista nem a hozzá valóban közel álló pártba jelentkezett, ugyanis nem képviselőként kell rádöbbennie a tévedésére. A német politikusok kezdeti bizonytalan pártválasztása ugyanakkor empirikusan igazolja, hogy a pártok ideológiamentessége befolyásolja a rekrutációt, kiszélesíti a politikus aspiránsok előtt nyitva álló pártok körét.

A politikai pálya iránti fokozatos elköteleződés dominanciáján látszik változtatni az utóbbi évtizedben feltűnt harmadik karriertípus. A leendő politikusok ez esetben az egyetem elvégzése után közvetlenül politikai pályára lépnek csúcspolitikusok asszisztenseként, illetve a pártok kutató- vagy oktatási intézményeiben, pártalapítványok ösztöndíjasaként helyezkednek el. Közülük azonban csak azok érhetnek el látványos pártkarriert, akik valamilyen választott párttisztviselésben is meg tudják vetni lábukat, elnyerik egy bázisszervezet bizalmát, s ettől kezdve az előző típushoz hasonlóan végigjárják a pártszamarlétrát, mert a pártok stábjaiból nincs közvetlen átjárás a parlamentbe vagy a pártvezetésbe (Herzog 1990: 30).

A csúcsra jutásnak ugyan különböző útjai vannak, de ez nem befolyásolja a további pályafutást. Minél régebben tölt be egy politikus magas pozíciót, annál nagyobbak az esélyei a további bennmaradásra, s annál inkább érdekelt maga is ebben, hiszen arra, hogy visszatérjen eredeti szakmájához, egyre kevésbé van lehetősége. A Bundestagban például 1976-ban újoncként bekerült képviselőknek 60 százaléka már a negyedik választási ciklusát kezdte 1987-ben, leggyakrabban pedig azok véreztek el az újjáválasztásért folytatott harcban, akik csupán egyetlen periódust töltöttek el képviselőként. Ennek ellenére az első ciklus kitöltése után sem fenyegeti a politikusokat komoly veszély, 80–85 százalékuknak sikerül az ismétlés, tehát megalapozott az az értékelés, amely szerint a hivatásos politikusok zömmel a természetes előregedés és visszavonulás, önkéntes távozás vagy pártbeli konfliktusok miatt hagyják el a politikát, nem pedig újjáválasztási aspirációik kudarcá miatt (Kaack 1988: 174).

A magas újjaválasztási aránynak azonban implicit feltétele a kis mértékű szavazatingadozás a választásokon. Ellenkező esetben, vagyis ha a választók megvonják bizalmukat egy korábban jelentős párttól, amely így elveszíti parlamenti mandátumainak tetemes – akár nagyobbik – részét, akkor képviselőinek ugyanilyen hányada is kénytelen távozni a parlamentből, és helyükre a sikeres pártok mandátumnyerésüknek megfelelően újoncokat állíthatnak. Ez a magyarázata a magyar parlament 1994-es nagymértékű (több mint 60%-os) személyi kicserélődésének is, hiszen az, hogy 1990 és 1994 viszonylatában nagymértékű volt a szavazatingadozás, tette lehetővé, hogy az MSZP 176-tal növelje képviselőinek a számát, ami legalább ugyanennyi újoncot jelent.

Fontos végül kiemelni, hogy a politikus-szelekció tekintetében nincsenek lényeges különbségek a német pártok között. Az ismertetett karriertípusok érvényesek mindkét domináns pártra, az egyetlen megfigyelhető eltérés az, hogy a szociáldemokrata politikusok hamarabb elkötelezik magukat pártjuk mellett (Beyme 1971), vélhetően azért, mert az SPD nagyobb gondot fordít ifjúsági szervezetének kiépítésére.

FRANCIAORSZÁG

Franciaországban a politikus-szelekció nem azonosítható a parlamenti képviselők szelekciójával. Míg az NSZK-ban szinte valamennyi csúcspolitikus egyben képviselő is, addig Franciaországban ez az azonosság nem áll fenn, ezért kormánytagok és képviselők kiválasztódását külön-külön kell elemezni. Mivel a sajátos félelnöki rendszerben a minisztereket a köztársasági elnök nevezi ki, a kormánytagoknak elsősorban az ő bizalmát kell élvezniük, s nem a Nemzetgyűlésben többségben lévő koalícióét. Nagyon gyakori ezért, hogy nem pártpolitikusok kerülnek a minisztériumok élére, hanem az állami bürokráciában már bizonyított főhivatalnokok, akiknek gyakran semmiféle pártkötődésük nincs, például az 1958 és 1981 között hivatalban volt miniszterek 38 százalékának nincs semmilyen pártkarrierje (Birnbaum 1985: 69). Ezt a tendenciát erősíti az is, hogy az V. Köztársaság alkotmánya (a klasszikus montesquieu-i elveket követve) öszeférhetetlennek tartja a képviselői és miniszteri funkciót, a miniszterré előlépő képviselőnek le kell mondania mandátumáról, s ilyen körülmények között a kormányzati szerepvállalás kevésbé vonzó. A miniszterek szelekciójában a döntő szempont a szakértelem, ennek megfelelően a fő rekrutációs bázis az államigazgatás vezető funkcionáriusainak köre. Mivel az adminisztráció csúcspozícióit hagyományosan az elitfőiskolákon végzetek töltik be, s ezekbe az iskolákba bekerülni alig van esélyük az alsó vagy középosztályból származóknak, ennél fogva a kormánypolitikusok kiválasztódása elitisztikus, a miniszterek csaknem 3/4-e magas társadalmi státuszú (Birnbaum 1985: 60). Az, hogy közszolgálatból közvetlen út vezet a politika csúcsaira, megkérdőjelezi, mennyiben beszélhetünk egyáltalán autonóm politikai és közigazgatási alrendszerrel Franciaország esetében.

A képviselő-választásban is szembetűnik, hogy nincs valódi rendszerautonómia, hanem a politika egy összefonódó „politiko-adminisztratív” szférának (Birnbau 1985: 13) a része. A képviselők körében három karriertípussal találkozunk (Cayrol–Parodi–Ysmal: 1973), s ezek egyike a közhivatalnokságból vezet a parlamentbe. Az ezt a pályát befutó politikusok miniszteri kabinetek tagjaként kerülnek kapcsolatba a politikával, majd belépnek a kormánypártba, s innen nyílegyenesen vezet az út a képviselőségig. A miniszteri kabinet sajátos francia intézmény: a miniszter maga választhatja meg azt a hat–nyolc közvetlen munkatársát, akik a minisztérium operatív munkáját irányítják. A kiválasztás tisztán szakmai hozzáértés alapján történik, s emiatt a kabinetek tagjainak 90 százaléka vezető bürokraták közül kerül ki (Birnbau 1977), ők azonban a kinevezéssel politikussá válnak, hiszen a miniszter leváltásakor nekik is menniük kell, márpedig a nem-politikai pozíciók függetlenek a politikai vezetés változásaitól. Ez a karriertípus tehát megerősíti azt az állítást, hogy a politika és a közigazgatás között könnyű az átjárás. A második politikuskarrier azonos az NSZK-ban is honos klasszikus, lépcsőzetesen felfelé ívelő pályafutással. Ezek a politikusok helyi ismertségüket és tekintélyüket felhasználva első politikai tetteként helyi tanácstaggá választatják magukat, majd – csak így lehet feljebb jutni – belépnek egy pártba; polgármesteri vagy megyei közgyűlési tag tisztséget szereznek a következő lépésként, végül bekerülnek a Nemzetgyűlésbe. Mivel ez a karrier helyhatósági választásokon indul, az e típushoz tartozó politikusok többnyire helyi notabilitások (orvosok, ügyvédek, gyártulajdonosok, nagygazdák). A harmadik szelekciós csatorna egyre magasabb párttiszségeken át vezet a képviselőséghez. Ebben a típusban olyan politikusokat találunk, akik nem személyes forrásokat (szaktudás, ismertség) mobilizálnak, mert ezekkel nem rendelkeznek, hanem pártszínekben, a „pártkarizmát” felhasználva érnek el választási sikereket. Ez a karrier biztosít egyedül esélyt az alsó és középosztályokból származó aspiránsoknak.

E három szelekciós mechanizmus eltérő szerepet játszik a különböző pártokban, és ennek megfelelően befolyásolja az egyes pártok politikusgárdájának összetételét is. A pártaktivizmuson alapuló kiválasztódás a baloldali (különösen a kommunista) pártokban túlsúlyos, (amiben közrejátszik az, hogy a baloldalon még erősen élnek a tömegpárti hagyományok a nagylétszámú szervezett tagsággal), a klasszikus karrier dominanciája a jobboldalon figyelhető meg, s ezen a póluson jut szerephez a technokrata típusú politikussá válás is. Mivel ezeken a szelekciós csatornákon keresztül eltérő társadalmi státuszú személyek jutnak a parlamentbe, jellegzetes az egyes pártok arculata politikusaik származását tekintve. Valamennyi pártban megtalálható minden társadalmi réteg, hiszen nem szűk bázishoz kötődő rétegpártokról van szó, ennek ellenére egyes csoportok erősen túlreprezentáltak a jobb-, mások a baloldali pártokban (így a giscardizmusban a tradicionális burzsoázia és a szabadfoglalkozások, a gaulle-istáknál az

újburzsoázia és a felsőbürokrácia, míg a szocialistáknál a műveltségi elit reprezentánsai találhatóak a többi párthoz képest nagyobb arányban), azonban a kommunista pártot kivéve mindenütt a felső osztályhoz tartozók vannak túlsúlyban (Gaxie 1980: 27). A kommunista párt hangsúlyt fektet arra, hogy képviselői között sok munkás legyen, s ezzel mintegy kontraszelekciót érvényesít, hiszen a hatékony politizálást illetően releváns szempontokat (képzettség, szónoki képességek stb.) háttérbe kell szorítania a képviselőkkiválasztásában a megfelelőnek tartott osztályösszetétel érdekében.

A francia politikus-kiválasztódásban tehát két sajátos jelenség hívja fel magára a figyelmet: az egyik, hogy „kívülről” (mégpedig a közigazgatásból) közvetlenül a politika csúcsaira lehet jutni; a másik a pártok politikusgárdájának jellegzetes rétegkaraktere. Az elsőt részben magyarázza politika és adminisztráció összefonódottságának a francia társadalomtudományban gyakran elemzett ténye (pl. Birnbaum 1977), de ezt a hatást erősíti az elnöki kormányzás intézménye is. A pártok csak ott tölthetik be szelekciós funkciójukat, ahol jelentős szerepük van a jelöltállításban, illetve a kormánytagok kinevezésében. Mivel a minisztereket illetően a francia pártoknak ez a szerepe csak mérsékelt, megkerülésükkel, a prekvalifikációs politizálás kihagyásával is politikussá lehet előlépni. A második jelenséget a néppárti fejlődés lassúságával magyarázhatjuk. Jobb- és baloldali politikája még a nyolcvanas évtized elején is élesen szemben áll (például a hatalomra kerülő szocialisták, a kommunistákkal koalícióra lépve, nagyszabású államosításokat hajtanak végre, míg a jobboldali kormány néhány év múlva privatizációba kezd); a politikusaspiránsok előtt emiatt nincs valódi alternatíva, politikai értékeiket csak egy bizonyos pártban tudják követni, így politikusgárdájukat tekintve az egyes pártok szükségképpen erősen elütnek egymástól. Mivel mindkét sajátos franciaországi jelenség magyarázható a politikus-kiválasztódás elméleti modelljében foglalt hatótényezők korlátozott működésével, igazolva látjuk annak a trendnek az érvényesülését, amely egy professzionális, a politikusi szerepbe betanult, fizetett alkalmazott karakterű politikusgárda kialakulása felé mutat.

POLITIKUS-KIVÁLASZTÓDÁS MAGYARORSZÁGON

Bár a Kádár-rendszer politikai elitjének szelekciójáról alig állnak rendelkezésre adatok, bizonyos, hogy a rendszerváltás az elitkiválasztódásban is gyökeres fordulatot hozott. Empirikus összehasonlítás nélkül is világos, hogy az intézményrendszer átalakulása nem hagyhatta érintetlenül a szelekciós mechanizmusokat sem. Láthattuk a francia példán, hogy a társadalmi alrendszerek összecsúszása befolyásolja a politikusgárda összetételét. Sokkal inkább így van ez az államszocialista rendszerekben, ahol nem jöhetnek létre autonóm társadalmi alrendszerek. Minden terület működése a hatalom logikája

szerint vezérelt: a gazdaság nem rentabilitási elvet követ, hanem politikusok által kidolgozott és mennyiségi mutatókra pontosan lebontott tervfeladatok engedelmes végrehajtója, az igazságszolgáltatás nem a jog alapján működik, hiszen a hatalom bármikor utasítást adhat egy-egy ügy elfektetésére (vagy rosszabb esetben egy politikai szinten már eldöntött ítélet legitimációját várja el csupán) stb. A politikának ez az omnipotenciája természetesen a vezető kiválasztódást is meghatározzuk. A vezető legfontosabb tulajdonsága (és a szelekció fő szempontja) a politikai lojalitás, az azonosulás a hatalom mindenkori céljaival, amelyeknek feltétlen végrehajtása érdekében, a kiválasztott káder (képzettséget, rátermettséget, szakmai kompetenciát figyelmen kívül hagyva) bármely területre átdobható, ma vállalatigazgató, holnap apparatcsik, holnapután lapfőszerkesztő.

A pártállam lebontása és a rendszerváltás elvileg véget vetett annak az állapotnak, amelyben a politika a társadalomra rátelepedve lehetlenné tette a funkcionális alrendszerek elkülönülését. Természetesen az akadály eltávolítását követően szükség van bizonyos időre, míg az alrendszerek megszerveződnek és működésüket a szerepüknek megfelelően képzett, kompetens szakemberek, professzionisták biztosítják. Ezért továbbra is (bár egyre csökkenő mértékben) megvan a lehetőség arra, hogy „kívülről” érkezők az alrendszerben szerzett tapasztalat nélkül foglalhatnak el vezető pozíciókat. Különösen érvényes ez a politikai alrendszerre, hiszen 1990-ben a választások nyomán egy csapásra ürültek meg politikusi pozíciók százai, s akik ezeket megszerezték, nemigen rendelkeztek valódi tapasztalatokkal, mivel korábban erre – autonóm, demokratikus politikai alrendszer híján – nem is volt lehetőség. A politika sajátosságaihoz tartozik, hogy a vezetői utánpótlás – a választásokhoz kapcsolódva – hullámokban érkezik, ezért 1994-ig csak a már hivatalban levő politikusok menet közbeni professzionalizálódása figyelhető meg, a már politikai rutint szerzett, politikusi szerepre szocializált személyeknek pedig csak ekkortól nyílt esélyük arra, hogy a politika csúcsára jussanak. A rendszerváltás tehát csak a lehetőségét teremtette meg egy hatékonyabb kiválasztódási mechanizmusnak, amely 1990-ben még nem működhetett, mivel a szelekció (mint látni fogjuk) továbbra is más kritériumok szerint zajlott. Majd az 1994-ben megválasztott újoncpolitikusok karrierútjának elemzése adhat csak választ arra, hogy közeledett-e a hazai politikus-szelekció a fejlett demokráciákban honos modellhez. Annyi azonban jelenleg is látható, hogy a politikai és közigazgatási alrendszer közötti összefonódás továbbra is befolyásolja a szelektációt, de ez aktuálisan nem annyira a politikusok, hanem inkább a csúcshürokraták kiválasztásában érvényesül: a minisztériumokban az elvileg politikafüggetlen államtitkár-helyettesi vagy főosztályvezetői funkciókat közismerten pártkötelezett személyekkel töltötték be az elmúlt négy évben.

A politikus-kiválasztódás empirikus trendjének értékeléséhez bázisul szolgálhatnak a Kádár-rezsim elitszelekciójának tapasztalatai, illetve a fejlett demokráciák hasonló adatai. Az első esetben az összehasonlítás problematikus, hiszen a hatalomgyakorlás mechanizmusa teljesen eltérő képet mutat a demokratikus Magyarországon, illetve a pártállam idején, s ennek megfelelően a politikai elitet alkotók köre is más és más (például napjaink parlamenti képviselői mindenképpen ebbe a csoportba sorolandók, ezzel szemben a múlt rendszer országgyűlése csak díszlet volt, és tagjai statiszták). Pusztán gyakorlati megfontolások (a rendelkezésre álló adatok jellege) miatt választottuk az összehasonlítás tárgyául a két időszak politikai vezetéséből a középszintű és annál magasabb beosztású párt és kormányzati elitet, illetve a parlamenti és kormánytagokat.

A Kádár-rendszer nómenklatúrájának kiválasztásában a szakképzettség háttérbe szorult, és az utánpótlást elsősorban a fizikai munkások közül toborozták. Az értelmiséggel szemben a pártelit bizalmatlan volt, mivel pozícióját érezte fenyegetettnek a magasabb tudásra támaszkodó értelmiségtől, a munkások esetében azonban nem kellett ilyen veszélytől tartania (Gazsó 1990). Ennek megfelelően 1981-ben mindössze 21,1 százalék a pártelitbe valamilyen szakértelmiségi múlt után belépők aránya, 60,3 százalék esetében a legmagasabb iskolai végzettség egyetem vagy főiskola (ennek jelentős része azonban marxista-leninista főiskola), 16,3 százaléknál pedig általános iskola (Gazsó 1993). Ez a kontraszelektív rekrutációs mechanizmus eltűnt az 1990-es választásokkal: a parlamentbe került politikusok 89 százaléka felsőfokú végzettséggel rendelkezik, a foglalkozás szerinti összetételt tekintve pedig 91 százalék az értelmiségiek és csupán 4,4 százalék a munkások aránya (Tóth 1992). Szelényiek ezt a tényt Bourdieu tőkétípus-elméletét felhasználó elemzésükben úgy értékelik, hogy míg az államszocializmusban az elitbe kerüléshez elsősorban politikai tőkére volt szükség, addig a posztkommunista átmenet időszakában a kulturális tőke tölt be ugyanilyen szerepet (Szelényi I.–Szelényi Sz. 1991); a vezetőrétegbe került értelmiségiek között szép számban vannak magasan kvalifikált tudós-értelmiségiek. (Azt a hipotézisüket viszont, mely szerint az átmenet után a kulturális tőke ismét leértékelődik, és a tulajdonosi polgárság megszületésével az anyagi tőke jut majd döntő jelentőséghez az elitkiválasztódásban, nem osztjuk, hiszen korábban láthattuk, hogy Nyugat-Európa tőkés rendszereiben sincs közvetlen személyi összefonódás a nagytulajdonosok és a politikai vezetőréteg között, a képviselők körében a gyárosok, nagykereskedők aránya 1990-ben az NSZK-ban 6,2%, Franciaországban – 1981-es adatok szerint – 13,5%.)

Szembetűnő a két politikuscsoport között a korstruktúra eltérése. A nómenklatúra-elitben a természetes nemzedékváltás blokkolva volt, illetve a személyi frissítés hullámokban, kapmányszerűen történt (de ez a frissítés is mindig a középgenerációkból táplálkozott, amit jelez az a tény, hogy a negyven évesnél fiatalabb évjáratok sohasem tettek

ki egy-két %-nál többet), ennek következtében a nyolcvanas évekre különösen a legfelső vezetés gerontokratikus vonásokat öltött (az átlagéletkor 1985-ben 56 év volt). Az új parlamentben ezzel szemben túlsúlyban vannak a középgenerációk, a 30–49 éves korcsoport aránya a képviselők között 60,1 százalék, az átlagéletkor 44 év. Elitváltásról szólva, azt semmiképpen sem állíthatjuk, hogy egy kontraelit (értve ezen a hatalomtól represszióval távol tartott csoportokat) került a rendszerváltással hatalomra, hiszen az újoncpolitikusok mindössze 16 százalékának szenvedett az életútja a korábbi rendszerben törést, 84 százalékuk pályája egyenletesen ívelt felfelé, gyakran vezető beosztásokig, továbbá 75 százalékukat semmiféle sérelem vagy hátrány nem érte a kommunista rezsim alatt (Pataki 1991). Az elitben a cserélődés mértéke ugyanakkor igen látványos, a nomenklatúrából érkező képviselők aránya alig 5 százalék (és valamennyien az MSZP színeiben jutottak mandátumhoz). A fenti adatok önmagukban azonban csak arról győznek meg, hogy a politikai vezetőréteg teljesen kicserélődött, az újabb politikugeneráció a szokásos demográfiai és képzettségi ismérvek tekintetében nagymértékben elűt a nomenklatúraelittől, és nagymértékben hasonlít a hivatásos politikusoknak a demokratikus országokban ismert csoportjához. Talán az egyetlen kivétel az, hogy míg Magyarországon a 60 évesen vagy magasabb életkorban a parlamentbe először beválasztott képviselők aránya 15 százalék, addig ugyanez az arány az NSZK-ban 1987-ben mindössze 1 százalék volt, bár a képet árnyalja, ha az 1949-es első Bundestag megfelelő adatát (18,4 %) tekintjük (Kaack 1988), amiből az a következtetés adódik, hogy rendszerváltások alkalmával jóval nagyobb szerepet játszanak a tapasztalt „nagy öregek”, mint a stabilizálódott demokrácia működtetésében. Várhatóan Magyarországon is hamar jelentéktelenné zsugorodik az idős korban debütáló politikusok száma.

Az 1990-ben választott országgyűlési képviselők foglalkozási struktúrája azonban sajátos vonásokat mutat a külföldi adatokhoz képest. A német és a magyar törvényhozás foglalkozási statisztikáját összevetve például (lásd 1. és 2. táblázat) néhány szembeötlő különbségre kellene magyarázatot találni. A pártalkalmazottak eltérő súlya (NSZK: 6,9%, Magyarország: 2,1%) nyilvánvalóan következik abból, hogy a hazai pártosodás 1988–89-ben megindult folyamata az 1990-es választásokig nem jutott el abba a stádiumba, amelyben a pártok már főállású munkatársak tömegét foglalkoztatják; a pártüzemek működtetését lelkes, főállásukat megtartó politikusok vették a vállukra. Ez annál is inkább érthető, mivel a választások előtt bizonytalan volt, hogy melyik párt jut be a parlamentbe, és kínálhat fel politikusok és szakértők sokaságának hosszú távon is biztos állást, és mely pártok tűnnek el a süllyesztőben, magukkal rántva a „biztos polgári egzisztenciájukat” a politizálás érdekében elővigyázatlanul feladó politikusokat. Ennek megfelelően valamennyi pártbürokrata az MSZP képviselője, akiknek a számát viszont az korlátozta, hogy az állampárt utódjának bélyegét viselő szocialista párt a teljes diszkreditálódás

megelőzése érdekében kénytelen volt a listákon számos pártállami múlttal nem vádolható húzóembert, kvázi reklámfigurát indítani, és ezek kiszorították a párt derékhadát alkotó pártalkalmazottakat a jelöltek közül. A szakszervezeti, érdekképviselési, kamarai alkalmazottak arányának (NSZK: 7%, Magyarország: 1,6%) az összevetésében az alacsony magyar adat hasonlóképpen azzal magyarázható, hogy az államszocializmusban a hatalom engedelmes szolgájaként működő szakszervezetek lejárátódtak, alkalmazottaikat szintén csak az MSZP merte vállalni, és ezért gyenge szereplésük előre prognosztizálható volt. Annak a teljes bizalmatlanságnak a megítéléséhez, amelyet a kommunista szakszervezetek keltek az érdekképviselési tevékenységgel szemben, érdekes adalék lehet az a tény, hogy míg az NSZK-ban a hetvenes évek eleje óta stabilan 60 százalék körül volt a szakszervezeti tagok aránya a képviselők körében, addig ez az érték az újraegyesítés után megválasztott parlamentben 40 százalékra csökkent, mivel a keleti tartományokból érkező képviselők között elenyésző számban találunk szervezett alkalmazottat – Müller 1992: 12).

Makrostrukturális okai vannak az önállóak és vállalkozók alacsony hazai arányának (NSZK: 9,9%, Magyarország: 3,6%), hiszen az államilag irányított gazdaságban itthon nem fejlődhetett ki erős tulajdonosi réteg, az összlakosságon belüli arányukat még így is jóval felülmúlja a képviselők körében elért arányuk. Az eddig elemzett csoportokkal szemben kevésbé nyilvánvaló az oka (ugyanakkor a százalékos eltérés itt a legnagyobb) két foglalkozási kategóriában tapasztalható aránytalanságnak a nemzetközi összehasonlításban. Egyrészt a jogi professzió kívüli szabadfoglalkozásokra, másrészt az egyetemi-kutatóintézeti tudományos dolgozókra gondolunk. Németországban az orvosok, újságírók, gyógyszerészek és más szabadfoglalkozásúak együttvéve is csak a képviselők 4,2 százalékát adják, ezzel szemben Magyarországon egyedül az egészségügyi professzió (orvos, állatorvos, gyógyszerész) részesedése eléri a 12,4 százalékot, és további 8,5 százalékot képviselnek az írók, újságírók, művészek és szabadúszó értelmiségiek. Megítélésünk szerint ezt a sokaságot háromfelé kell választani ahhoz, hogy adekvát magyarázatot adhassunk erős felülreprezentáltságukra. Az írók, közírók és művészek Kelet-Európában hagyományosan erősen elkötelezettek politikailag, ezért nem meglepő, hogy ott találjuk őket a rendszerváltás élvonalában. A pártok is érdekelték voltak megnyerésükben, hiszen egy közismert személyiség (különösen, ha a pártállam részéről valamilyen retorziót, például szilenciumot, betiltást is el kellett szenvednie) nagyban növelte választási esélyeiket. Ugyanakkor Nyugaton egy művész nyílt kiállása valamely politikai párt mellett kedvezőtlenül befolyásolja művészi ázsióját, az átalakuló Kelet-Európában pedig mindenütt megfigyelhető, hogy írók, színészek stb. politikai szerepvállalásukkal közvetlenül emelik népszerűségüket, tekintélyük megnő, felélénkül az érdeklődés művészetük iránt.

1. táblázat

A XII. Bundestag foglalkozás szerinti összetétele 1990-ben

Foglalkozás	n	százalék
1. <i>Egykori és hivatalban lévő kormánytagok</i>	67	10,1
2. <i>Közalkalmazottak</i>		
államigazgatási hivatalnokok	45	6,9
bíró és ügyész	7	1,1
hivatásos katona	5	0,8
önkormányzati választott tisztviselő	17	2,6
egyetemi, főiskolai oktató, tudós	52	7,8
tanár, tanító	68	10,3
egyéb közalkalmazott	44	6,6
lelkész	9	1,4
<i>Összesen</i>	247	37,3
3. <i>Gazdasági és társadalmi szervezetek alkalmazottai</i>		
ipar és kereskedelem alkalmazottai	69	10,4
gazdasági szervezetek (kamarák, egyesületek)		
alkalmazottai	4	0,6
párt- és frakcióalkalmazott	46	6,9
szakszervezeti, érdekképviseleti		
és egyéb társadalmi szervezetek alkalmazottai	42	6,4
<i>Összesen</i>	161	24,3
4. <i>Önállóak és szabadfoglalkozásúak</i>		
gyáros, vállalkozó, kereskedő	41	6,2
önálló kisiparos és gazdálkodó	26	3,9
ügyvéd és közjegyző	59	8,9
egyéb szabadfoglalkozású (orvos, újságíró)	28	4,2
<i>Összesen</i>	154	23,3
5. <i>Egyéb</i>		
munkás	8	1,2
háztartásbeli, hivatást még nem gyakorló,		
értékelhetetlen	25	3,8
<i>Mindösszesen</i>	662	100,0

Forrás: Müller 1992: 7

Sajátos magyar jelenség az újságírók nagyarányú parlamenti jelenléte is. Németországban a zsummalisztákat inkább negatívan értékeli a közvélemény, a magyar újságírók viszont a rendszerváltást megelőzően kifejezett tekintélyt és megbecsülést vívtak ki maguknak előbb az államszocialista rendszer lényegéhez tartozó összefonódások, visszaélések leleplezésével, majd egyre nyíltabban bíráló publikus megnyilatkozásaikkal. Az ismertség tovább növelte esélyeiket a bekerülésre.

Az orvosok, állatorvosok kiugró arányát megítélésem szerint nem lehet magyarázni sem a rendszerváltás végrehajtásában játszott szerepükkel, sem foglalkozásukhoz kapcsolódó erős politikai érdeklődéssel. A valódi okokhoz közelebb visz, ha a professzióhoz tartozó 45 képviselőt egyéni körzetben, illetve pártlistán megválasztott képviselőkre bontjuk. Az egyéni körzetből bejutottak javára így kialakuló

2. táblázat

Az 1990-es magyar parlament jellemző foglalkozás szerinti összetétele

Foglalkozás	n	százalék
1. <i>Közalkalmazottak</i>		
tanácsok és országos hatáskörű szervek diplomás alkalmazottai	19	4,9
bíró és ügyész	1	0,3
hivatásos katona	1	0,3
egyetemi, főiskolai oktató; kutató	78	20,2
tanár, tanító	33	8,5
egyéb közalkalmazott	4	1
<i>Összesen</i>	<i>136</i>	<i>35,2</i>
2. <i>Lelkész, pap, rabbi</i>	<i>10</i>	<i>2,6</i>
3. <i>Gazdasági és társadalmi szervezetek alkalmazottai</i>		
gazdaságban foglalkoztatottak	66	17,1
szakszervezetek, szövetségek alkalmazottai	6	1,6
pártalkalmazott	8	2,1
<i>Összesen</i>	<i>80</i>	<i>20,8</i>
4. <i>Önállóak és szabadfoglalkozásúak</i>		
önálló gazda, iparos, vállalkozó, kereskedő	14	3,6
ügyvéd és jogtanácsos	32	8,3
orvos, gyógyszerész, állatorvos	48	12,4
szellemi szabadfoglalkozású (művész, író, újsáíró, szerkesztő stb.)	33	8,5
<i>Összesen</i>	<i>127</i>	<i>32,8</i>
5. <i>Egyéb</i>		
munkás	10	2,6
egyetemi hallgató, ösztöndíjas, értékelhetetlen	23	6
<i>Mindösszesen</i>	<i>386</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Kiss 1992: 599–600

32:13 arány arra világít rá, hogy az orvosok helyi, munkakörükből adódó ismertségüket és magas presztízsüket kamatoztatták a választásokon elsősorban (az állatorvosok esetében a 9:2 arány még feltűnőbben mutatja ezt), s ezt az is alátámasztja, hogy vidéki körzetekben nyertek, ahol az ismertség valóban biztosított: a Budapesten kívüli 144 választókerület kereken egyötödét ők nyerték el. A pártok érdekeltsége ismert és népszerű jelöltek felkutatásában érthető, de csak mélyinterjúkkal lehetne feltárni az orvosok motívumait, miért döntöttek úgy, hogy szakmájukat feladva politikai karrierre építkezésbe kezdenek, ami Nyugaton élő kollégáik között meglehetősen ritkaságszámba megy (gyaníthatóan szerepet játszik azonban a pálya – akár csak ideiglenes – elhagyásában a hazai orvosfizetések rendkívüli alacsony volta).

Végül talán a legnehezebb kérdés az egyetemi és kutatóintézeti tudósok nagy súlya a parlamentben (NSZK: 7,8%, Magyarország: 20,2%). Az kétségtelen, hogy a mai parlamenti pártok egy részének

megalapításában játszott szerepük predesztinálta a szóban forgó kutatók legnagyobb részét a képviselőségre. Az SZDSZ, az MDF és a Fidesz megszületésénél (e három pártban találunk a 78 kutató-képviselőből 65-öt) jórészt ők bábáskodtak, s a későbbiekben látni fogjuk, hogy részvételük a pártalapításban semmi mással nem összemérhető impulzust jelentett a politikai karrier kivitelezésében. A magas szintű szakismeret értékesíthető volt 1989 nyarán, a háromoldalú tárgyalások folyamán is, néhány kutató itt hívta fel magára a figyelmet, s így került a pártok szűkebb centrumába. Jól kirajzolódik az is, hogy a szellem-tudományok képviselői inkább az MDF, a társadalomtudósok pedig az SZDSZ és a Fidesz alapításánál aktivizálódtak. A tudományos szféra aktorainak e hirtelen felélénkülő közéleti érdeklődésére az okot azonban szintén csak mélyinterjúk tudnák megvilágítani. Valószínűleg szerepet játszott ebben az, hogy a kutatók az előző rendszer válságának mélységét sokkal előbb és alaposabban felismerték, mint más értelmiségi csoportok. Ugyanakkor szerepvállalásuk nem speciálisan magyarországi jelenség: „A műveltségi elit politikaidgensége csak gyors demokratizációs periódusokban rövid időre szakadt meg: 1945 után az egykori fasiszta rendszerekben, a hetvenes években Dél-Európában, 1989-től Kelet-Európában. Az értelmiségiek kezdetben játszottak bizonyos szerepet a politikai osztályban, de vagy professzionizálódniuk kellett, vagy visszavonulniuk – ez a folyamat már Kelet-Európa archaikus struktúrái között is megkezdődött” (Beyme 1992: 18). A tudomány képviselőinek 1988–1990 közötti kimagasló közéleti aktivitása tehát beilleszthető egy további kutatásra érdemes problematikába: mivel magyarázható a szellemi elit hirtelen reaktiválódása a demokratikus intézményrendszerek kiépítésekor.

Mivel valamennyi túl- illetve alulreprezentált foglalkozási csoport esetében elsősorban rövid távon ható okok magyarázzák aránytalan jelenlétüket a parlamentben, ezért egy-két választási cikluson belül a nyugat-európai trendhez való igazodásra számítnak. A foglalkozási struktúra képet adott egy dimenzióban arról, hogy az új politikusgarnitúra kialakulásakor 1990-ben mely csoportok indulhattak privilegizált (illetve hátrányos) helyzetből. A karrierelemzés módszerével ugyanakkor a szelekció folyamata során követett sikeres, illetve sikertelen stratégiákról nyerhetünk információt. Idéztem már Herzog megállapítását, mely szerint csak stabil intézményi berendezkedés mellett jöhetnek létre domináns karriertípusok, amelyek egyben az utánpótlás karrierstratégiájaként szolgálnak; az átmenet időszakának Magyarországon ezért nagy valószínűséggel szórt életút-tipológia várható. A képviselői életrajzok (Kiss 1992) feldolgozásával azonban a felemelkedés néhány jellegzetesebb útja kirajzolódik.

1. Pártalapításra épített karrier. Ennek a típusnak az a jellemzője, hogy aki aktívan részt vett volt a parlamentű pártok valamelyikének megalapításában, s később nem esett áldozatul belső hatalmi harcoknak, nem csömörlött meg s fordult el a politikától, továbbá vállalta a korábbi foglalkozás feladásának és a hivatásos politikussá válásnak

kevesek számára vonzó kockázatát, az a legjobb esélyekkel indulhatott a képviselőségért folyó küzdelemben. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem önmagában a pártalapítás jelent sikeres karrierstratégiát, hanem az „alapítói karizma” kihasználásával a legtöbben meg tudták választatni magukat a párt vezetőségébe, s a vezetőségi tagság az a pozíció, ahonnan a leghatékonyabban biztosítható a bejutást jelentő helyezés a pártlistán.

a) Időrendben a Fidesz alakult meg elsőként, 1988 márciusában. Az 1990-es választásokon bejutott 22 képviselője közül kilenc vett részt az alakuló ülésen, valamennyien a fővárosi egyetemek hallgatói elitjét tömörítő Bibó- vagy Rajk-szakkollégiumokból. Ha az „alapító atyákhoz” hozzászámítjuk az első összejövetelen jelen nem lévő, de a következő egy hónapon belül belépő tagokat, akik orvosegyetemi, bölcsészkar stb. csoportok alapításával félig-meddig maguk is részt vettek a párt gründolásában, vagy a szakkollégiumokból csatlakozván az alapítók környezetéhez tartoztak, akkor már 18-ra nő az alapítás körül aktív képviselők száma. 1988 tavaszán kevesen mertek még a hatalom tiltásával nyíltan szembeszegülni, s vállalni a rendőrségi, hatósági zaklatásokat; a Fidesz alapítói viszont megtették, s ez ebben a maroknyi csoportban hallatlanul erős szolidaritást és összetartást kovácsolt. Ennek viszont mintha negatív mellékhatása lenne a később belépettekkel szembeni bizalmatlanság, a vezetői pozíciók monopolizálása (például az 1993 áprilisban választott 11 tagú vezetőségben mindössze egy fő nem tartozik a fenti 18 alapító közé), és hogy a képviselői helyeket kisajátították az első párttagok, az is beleillik ebbe a tendenciába. Ugyanakkor tény, hogy a Fidesz lemaradt az országos pártépítéssel, a választások előtt a rendkívül szervezett csúcs alatt alig voltak pártsejtek, így a vezetők kényszerítve is voltak, hogy önmagukat indítsák a listákra.

b) Az MDF szervezetként 1988 szeptemberében indult a második lakiteleki találkozón, s az életrajzokban 21 képviselő deklarálja magát résztvevőnek. A Fórum szervezése ezután viszont (a Fideszével ellentétben) hatalmas elánal indult meg, az első legális harmadikutas szervezethez (az MDF ekkor még nem vállalta az ellenzékiiséget) néhány hét alatt országsszerte több ezren csatlakoztak, ezért ők nem kerülhettek automatikusan a párt magját alkotó csoportba. Megfigyelhető viszont, hogy egy városi szervezet létrehozása – különösen ha együtt járt elnöki posztjának megszerzésével – 1990-ben többnyire elég volt ahhoz, hogy az illető elnyerje az adott választási körzetben a párt képviselőjelöltségét. Ezért a pártalapítókéval azonos szervezeten belüli indulótöket tulajdoníthatunk annak a 25-30 képviselőnek, akik városi pártsejtek létrehozásával értek el a képviselővé váláshoz nagy esélyt biztosító alapítói tekintélyt.

c) Az SZDSZ képviselői közül 32-en vallják magukat alapító tagnak, közülük 17-en pedig már a megalakulás előtt is rendszerellenzéki tevékenységet folytattak (közreműködtek az illegális sajtóban, részt vettek az úgynevezett repülő egyetemeken stb.). Az alapítói

presztízs mellett a konspiratív tevékenységgel kiérdemelt hősmítoszt is élvezhették, ami a jelöltállítás során külön felhajtóerőt jelenthetett. Rendkívül kevés egyébként az országgyűlésben a valamilyen ellenállási tevékenységben részes honatya, pedig diktatórikus rendszerek összeomlásakor az új elit gerincét általában a korábbi ellenállók adják. Arányuk például az 1949-es Bundestagban 50 százalék (Hess 1989), az 1945-ös francia Nemzetgyűlésben 80 százalék (Dogan 1967). Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a rendszerváltásnál azért találunk-e a kimúlt rezsimnek oly kevés aktív ellenfelét, mert a negyven éves diktatúra alatt kiveszett a szembehelyezkedés magatartásmintája, vagy a Kádár-rendszer olyannyira „puha” diktatúra volt, hogy értelmetlen lett volna az ellenállás.

d) A kisgazdapárt 1988 őszén a Pilvax kávéházban tartotta újjáalakuló ülését, azonban ebben a pártban mindössze három alapító találunk a képviselők között. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a kisgazdák között már jóval a választások előtt megkezdődött az éveken keresztül tartó belső hatalmi harc és kiszorítódsi, aminek következtében a párt újjászervezésében részt vett tagok vagy visszavonultak, vagy elvesztették a jelöltállítás fölött kontrollt gyakorló vezetés bizalmát, így számukra a pártalapításban való részvétel nem vezetett a képviselőséghez.

e) A KDNP 22 képviselőjének csaknem a fele, tíz fő vallja magát az újjáalapítás részesének.

f) Az MSZP az állampárt utódjaként 1989 őszén jött létre, alapítói között így csupa az MSZMP-ben is rangot vagy funkciót viselő személyt találunk. Mivel az átalakuló kongresszuson több száz taggal jött létre a párt, továbbá mert az MSZP-t sohasem tekintették új pártnak, alapítói karizma sem jöhetett létre. Inkább arról beszélhetünk, hogy az első kongresszuson megválasztott vezetőség élvezte a más pártokban az alapítóknak jutó előnyöket, tagjai a képviselői helyek nagy részét el tudták foglalni, a 33 szocialista mandátumból 17-et.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a képviselő-kiválasztódás legszélesebb útja a pártalapítók előtt nyílt meg, hiszen a parlamenti képviselők közel 1/3-a ilyen politikai karriert tudhat maga mögött. Ez az arány nem meglepő akkor, amikor mindegyik parlamenti párt újonnan jött létre, de a pártalapítás mint a karrier kezdete valószínűleg Magyarországon is csak egyszeri alkalommal válhatott dominánssá, és szerepe hamarosan visszaszorul. 1990-ben minden párt egyenlő esélyekkel vágott neki a választásoknak, utána viszont már a választási eredménytől függ az állami támogatás mértéke. 1994 tanulsága többek között az, hogy néhány milliós kampánybüdzsével nem lehet túl messzire jutni, mert a párt nem tudja megismertetni magát az állampolgárokkal. Új pártok parlamentbe kerülésének az esélye most már ezért is minimális.

2. Veterán párttagságon alapuló karrier. A mai hat parlamenti párt közül kettő vallja magát az 1948 előtti többpártrendszer valamely pártja jogutódjának, ám csak a kisgazdapártban tevékenykednek jelen-

tős számban olyan párttagok, akik már a koalíciós időkben vagy 1945 előtt is az FKgP tagjai voltak. Ezek a veteránok 1989-ben nem annyira az országos pártvezetőségben, mint inkább a megyei szervezetek élén tudták értékesíteni a több évtizedes párttagkönyv biztosította tekintélyt. A frakció 20 veterán kigazdája közül mindössze hárman jutottak mandátumhoz egyéni körzetben, a többiek jórészt – a maguk javára fordítva a megyei vezetőségek autonómiáját, amelyeket a területi pártlisták összeállításában élveztek – területi listán kerültek be a parlamentbe. Ez a karriertípus sem ismétlődhet meg a következő választásokon, hiszen a veteránok természetes fogyása mellett a megyei elnökségekben is az újabb nemzedékek kerültek fölénybe az utóbbi időben, továbbá a gyakran aggastyán korú képviselők parlamenti szereplését nem honorálta a közvélemény. Mindezek miatt a régi párttagság csak 1990-ben tölthette be a kiválasztódási kritérium szerepét.

3. Konvertálható szaktudáson alapuló karrier. Mivel a pártok 1988–89-es megalakulásakor főként szellemtudományi és szociológus kutatók adták a pártok „agytrösztjét” (ebben kivétel a Fidesz), a háromoldalú tárgyalások kezdetén, majd a választási programok kidolgozásakor sürgető szükséggel merült fel jogi és gazdasági szakemberek bevonása. Ugyan szám szerint nem képvisel nagy tömeget az a 15–20 képviselő, akik ekkor hívták fel magukra a figyelmet, s ezután kerültek be pártjuk belső köreibbe, de olyan, a későbbiek során nagy politikai befolyást szerzett személyekről van szó, mint Tölgyessy Péter, Bod Péter Ákos vagy Torgyán József.

4. Reklámcélu karrier. A két legnagyobb párt a választások előtt megállapodást kötött különféle szövetségekkel (például Recski Szövetség vagy Phralipe Cigányszövetség), melynek értelmében ezek a szervezetek jogot nyertek arra, hogy képviselőik az országos lista biztos helyein bekerüljenek az Országgyűlésbe, ennek fejében vállalták, hogy a szövetség tagságát a megállapodásban partner párt támogatására hívják fel. Ezeknek a politikusoknak az indítása tehát propagandacélokat szolgált, ezért őket azokkal a képviselőkkel sorolhatjuk egy kategóriába, akiknek jelölése nem pártjukban tanúsított aktivitásuknak köszönhető, hanem országos ismertségüknek, nemzetiségi mivoltuknak stb.

5. Korábbi parlamenti tagságra épülő karrier. Az 1990-ben megválasztott Országgyűlésben 11 olyan képviselő ül, akiket már 1985-ben is beválasztottak. Ők kivétel nélkül korábbi körzetükben indultak, hárman függetlenként nyerték el a mandátumot, hatan pártszínekben egyéni kerületükben, ketten listán. Mindannyian szakítottak az utolsó pártállami parlamentben (a ciklus vége felé) az MSZMP-vel, s beléptek valamelyik új pártba, és pártjuk célszerűbbnek ítélte, ha a szűkebb pátriájukban politikusként már megismert embereket indít, mint ha új jelölteket kutat fel (a függetlenek természetesen párttagság nélkül, csak helyi megbecsültségüknek köszönhetően győztek körzetükben).

Annyiban különbözik ez a karrier a következőtől, hogy nem csupán a munkakörből adódó, hanem országos szintű, közéletben megszerzett ismertségen is alapul.

6. Helyi ismertségen alapuló karrier. A 3. és 4. táblázat arról tanúskodik, hogy az egyéni választókerületekben fiatalabb (30 és 50 év közöttiek aránya 74,4%), foglalkozásukból adódóan lokális ismertséggel rendelkező jelölteknek sikerült elnyerniük a választók bizalmát. Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy minden orvos, állatorvos, tanár, pap pusztán népszerűségének köszönheti megválasztását; sokuknál valóban korai és meggyőződéses pártelkötelezettséggel találkozunk, igen sokan azonban előzetesen semmiféle politikai aktivitást nem mutattak fel, sőt gyakran pártonkívüliként kerültek be. A parlament működése során is megfigyelhető sok egyéni képviselőnél amatőr politikusra jellemző magatartás: az átülések csaknem kétszer olyan gyakoriak körükben, mint a listás képviselőknél, a frakcióval szembeni szavazásban ők vezetik a mezőnyt (az MDF képviselőcsoportjában például a 20 legtöbbször pártja ellen szavazó képviselő közül 16-ot választottak meg körzetben – vö. Hanyecz-Perger 1991). Azonban az sem állítható, hogy a listás képviselők között nincs ilyen karriert befutott politikus, hiszen szinte valamennyi pártban a területi (megyei) listákat többnyire a megyében indított egyéni képviselőjelöltek közül állították össze, s így azokról is bekerültek feltételezhetően helyi népszerűségük miatt felkért képviselőjelöltek.

3. táblázat

A parlament korcsoportok szerinti összetétele egyéni-listás bontásban

Kor (év)	egyéni		listás	
	n	százalék	n	százalék
–29	4	2,3	20	9,5
30–34	25	14,2	20	9,5
35–39	39	22,2	23	11
40–44	30	17	26	12,4
45–49	37	21	33	15,7
50–54	14	8	26	12,4
55–59	15	8,5	16	7,6
60–	12	6,8	46	21,9
Összesen	176	100	210	100

Forrás: A szerzők saját számításai.

4. táblázat

A képviselők jellemző foglalkozás szerinti összetétele egyéni-listás bontásban

foglalkozás	egyéni		listás	
	n	százalék	n	százalék
Kutató, egyetemi oktató	24	13,6	54	25,7
Ügyvéd	11	6,3	15	7,1
Orvos, gyógyszerész	23	13,1	11	5,2
Állatorvos	9	5,1	2	1
Tanár, tanító, népművelő, könyvtáros	23	13,1	13	6,2
Pap, lelkész, rabbi	7	4	4	1,9
Egyéb (műszaki, agrár, közgazdasági stb.) értelmiségi	50	28,4	41	19,5
Szakszervezeti és pártfunkcionárius, állami vezető	2	1,1	12	5,7
Szellemi szabadfoglalkozású (művész, fordító, újságíró)	10	5,7	20	9,5
Beosztott szellemi dolgozó	7	4	10	4,8
Munkás	3	1,7	7	3,3
Önálló termelő, kereskedő, vállalkozó	6	3,4	12	5,7
Egyéb	1	0,6	9	4,3
Összesen	176	100	210	100

Forrás: A szerző saját számításai.

Jó néhány képviselő e karriertípusok egyikébe sem sorolható be életrajzuk elemzése után is „fekete doboznak” tekinthetők. Legtöbbjük a pártmunkába viszonylag későn kapcsolódott be, pártja helyi szervezetében sem viselt funkciót, csak egyszerű párttag volt, és foglalkozási jellemzői alapján sem rendelkezett különösebb eséllyel egy választási körzet elhódítására. Politikussá válásuk motívumait és okait csak mélyinterjúkkal lehetne feltárni. Csupán hipotézisként fogalmazható meg, hogy bizonyára akadnak közöttük, akik a – pártok megszerveződésétől a választásokig eltelt idő rövidsége miatt – a káderhiányt enyhítendő lettek képviselőjelöltek.

Az országgyűlési képviselők kiválasztódásában (a kiscgazda veteránok kivételével) nem találunk speciálisan egy pártra jellemző karrierstratégiát, a szelekció módja az egész pártspektrumban nagyjából hasonló volt. Amit az elméleti következtetés előrejelzett – tudniillik, hogy mivel a korábbi rezsim alatt nem szocializálódhattak a politikai alrendszer szerepeire politikusaspiránsok, így a kiválasztódásban a politikai tapasztalat nem érvényesülhetett szelekciós kritériumként –,

azt az empirikus vizsgálat igazolta: a hatékony politikai cselekvés szempontjából közömbös ismérvek (ismertség, gyors politikai aktivitálódás stb.) játszhatták a főszerepet. Az újonnan alakult pártok nem tölthették be egyik legfontosabb funkciójukat, a politikusi utánpótlás folyamatos kinevelését, ezért a kiválasztódás nem hosszú távú folyamatként, hanem ad hoc szempontok szerint működött.

Láthattuk, hogy a műveltségi elitek minden demokratikus átmenetben nagy szerepet játszanak, ezért 1990-ben az újoncpolitikusok jelentős része közülük került ki, részben elitisztikus jelleget kölcsönözve a politikus-szelekciónak. Mindezek következtében a hazai politikus-kiválasztódás eltér a fejlett demokráciákban tapasztalttól, de ennek az eltérésnek a fokozatos megszűnését prognosztizáljuk. Megítélésünk szerint ebbe az irányba mutat az 1994-es képviselőkiválasztás is, ugyanis valamennyi parlamenti párt jelöltjei között többségben voltak a valamilyen választott politikai tisztségben (legyen az helyi pártvezető vagy önkormányzat, megyei pártvezetés stb.) már tapasztalatot szerzett személyek, tehát a szelekcióban érvényesül már valamennyire a politikai alrendszerben alsóbb szinteken bizonyított alkalmasság kritériuma.

HIVATKOZÁSOK

- Beyme, Klaus von 1971. *Die politische Elite in der Bundesrepublik Deutschland*. München: Piper Verlag
- 1992. Der Begriff der politischen Klasse—Eine neue Dimension der Elitenforschung. *PVS*, 1, 4–32.
- Birnbaum, Pierre 1977. *Les sommets de l'État*. Paris: Seuil
- (sous la direction de) 1985. *Les élites socialistes au pouvoir*. Paris: PUF
- Cayrol, Roland—Jean-Luc Parodi—Colette Ysmal 1973. *Le député français*. Paris: Armand Colin
- Dogan, Mattei 1967. Les filières de la carrière politique en France. *Revue Française de Sociologie*, 4, 468–492.
- Gaxie, Daniel 1980. Les Logiques du recrutement politique. *Revue Française de Science Politique*, 1, 5–45.
- Gazsó Ferenc 1990. A káderbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle*, 11.
- 1993. Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 9.
- Hanyecz Imre—Perger János 1991. A többpárti parlament számokban. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*, 135–145.
- Herzog, Dietrich 1975. *Politische Karrieren. Selektion und Professionalisierung politischer Führungsgruppen*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- 1990. Der moderne Berufspolitiker. In: Wehling (hrsg.) *Eliten in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 28–51.
- Hess, Adalbert 1989. Zusammensetzung und Sozialstruktur des Bundestages. In: Schneider, H-P—W. Zeh (hrsg.) *Parlamentsrecht und Parlamentspraxis*. Berlin: Walter de Gruyter, 727–756.

- Kaack, Heino 1988. Zur Abgeordnetesozilogie des Deutschen Bundestages. Zugehörigkeitsdauer und Altersschichtung. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 2, 169–187.
- Kiss József (szerk.) 1992. *Országgyűlési Almanach*. Budapest
- Körösényi András 1993. Kié a hatalom? *Politikatudományi Szemle*, 4, 5–20.
- Luhmann, Niklas 1968. Soziologie des politischen Systems. *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, 705–735.
- Müller, Emil-Peter 1992. Wirtschaftliche und soziale Interessen im XII. Deutschen Bundestag. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 1, 5–16.
- Pataki Ferenc 1991. A rendszerváltás parlamentje. *Társadalmi Szemle*, 1.
- Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991. Az elit cirkulációja? *Kritika*, 10.
- Tóth István János 1992. Képviselek és frakciók a parlamentben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: AULA-OMIKK
- Weber, Max 1921. *Gesammelte Politische Schriften*, München
- 1970. *Állam, politika, tudomány*. Budapest
- 1990. *A politika mint hivatás*. Budapest

